

Справедливість проти надмірного формалізму: як суду зберегти баланс між формою і змістом

Автор: Берназюк Ян

Організація: Верховний Суд

Видання: Конституціоналіст · 2025

Дата публікації: 2026-01-02

Постійна адреса: <https://constitutionalist.com.ua/spravedlyvist-proty-nadmirnogo-formalizmu-iaak-sudu-zberehty-balans-mizh-formoiu-i-zmistom/>

Відомості про матеріал

НАЦІОНАЛЬНА ШКОЛА СУДДІВ УКРАЇНИ

Програма підготовки та підвищення рівня кваліфікації помічників суддів і працівників Секретаріату Верховного Суду в Касаційному кримінальному суді”

14 листопада 2025 року

Ян БЕРНАЗЮК

суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду,

доктор юридичних наук, професор

Конституція України

- ст. 19
- Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.
- Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Конституція України

- ст. 23
- Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.
- Ст. 68
- Кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

ПОНЯТТЯ «ПЛОДИ ОТРУЄНОГО ДЕРЕВА»

- Оригінальна англомовна назва цього принципу — “fruit of the poisonous tree”.
- У США так позначають доктрину, за якою докази, здобуті внаслідок порушення закону, вважаються «отруєними» та автоматично підлягають виключенню з процесу.
- Такий підхід поширюється й на всі похідні дані, отримані завдяки первинному порушенню, оскільки вони вважаються «плодами» незаконного джерела.

- Доктрина покликана стримувати правоохоронні органи від неправомірних дій та захищати конституційні права учасників кримінального провадження.

ПРИНЦИП ЗДОРОВОГО ГЛУЗДУ

- Оригінальна англомовна назва цього принципу – «common sense» означає здоровий глузд, який допомагає заповнити прогалини там, де надмірний формалізм може призвести до несправедливого результату.
- Цей підхід зобов'язує оцінювати докази та поведінку сторін не лише через призму формальних критеріїв, а й з огляду на реальні життєві обставини.
- Здоровий глузд особливо важливий у ситуаціях, коли буквально застосування норми суперечить її меті чи фундаментальним принципам кримінального процесу.
- Він слугує орієнтиром для забезпечення справедливості, пропорційності та людяності у складних правових дилемах.

ПОНЯТТЯ «ПРАВОВИЙ ПУРИЗМ»

- Правовий пуризм (legal purism) — це підхід, за якого застосування права зводиться до максимально буквального, формально точного тлумачення норми без урахування ширших цілей чи принципів.
- Такий стиль мислення прагне до «чистоти форми», вважаючи, що будь-який відступ від тексту правила може створити ризик свавілля.
- Водночас надмірний правовий пуризм нерідко призводить до результатів, що суперечать справедливості, здоровому глузду чи реальним обставинам справи.
- Тому важливо зберігати рівновагу між точністю застосування норми та розумінням її мети, контексту й практичного сенсу.

ПОВ'ЯЗАНІ ПОНЯТТЯ

- Доступ до правосуддя
- Добросовісна поведінка
- Заборона зловживання процесуальними правами
- Принципи рівності та змагальності
- Правова процедура (fair procedure)
- Інформування (виклик, повідомлення) особи про розгляд справи
- Принципи належного урядування та легітимних очікувань
- Принцип пропорційності (дотримання балансу інтересів)
- Тривалість судового провадження (розумний строк)
- Процесуальна економія
- Суддівський розсуд (дискреція суду)
- Довіра до суду

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ ДИСКУСІЇ

- Де проходить межа між формальною процедурою та суттю справедливості?
- Чи можлива ситуація, за якої процедурне порушення є очевидним, а наслідки його ігнорування — справедливими?

- Чи може суд нейтралізувати або компенсувати процедурне порушення органу влади (повідомлення, строк, форма документу)?
- Як суду реагувати, коли сторона свідомо зловживає процесуальними правами або провокує формальні помилки?

ОСНОВНІ ВИЗНАЧЕННЯ

- Формалізм – це, здебільшого, позитивне оціночне поняття, яке означає обов'язок всіх суб'єктів (суд, учасники судового процесу, суб'єкт владних повноважень) дотримуватися процедур, визначених законодавством, нехтування якими призводить до суттєвих негативних наслідків
- Надмірний формалізм – це, здебільшого, негативне оціночне поняття, яке означає безумовну вимогу дотримуватися процедур, визначених законодавством, у ситуації, за якої негативні наслідки поступають принципу розумності (доцільності, раціональності)
- Надмірна гнучкість – це, здебільшого, негативне оціночне поняття, яке означає нехтування процедурою, визначеною законодавством, у ситуації, за якої негативні наслідки недотримання такої процедури переважають принцип розумності (доцільності, раціональності)

ЛАТИНСЬКІ ВИСЛОВИ

- 1. Summum ius, summa iniuria
- Надмірне право — найбільша несправедливість
- (навіть формально правильне застосування норм може породжувати матеріальну несправедливість)
- 2. Substantia praevalet formae
- Зміст переважає форму
- (форма покликана слугувати змісту, а не навпаки)
- 3. Ratio legis est anima legis
- Мета закону є душою закону
- (варто цінувати формалізм, що відновлює зв'язок між нормою та її метою)

НЕГАТИВНІ ПРИКЛАДИ ВИКОРИСТАННЯ НАДМІРНОГО ФОРМАЛІЗМУ

- 1. Позбавлення особи доступу до суду
- 2. Визнання протиправним рішення (дії, бездіяльності) суб'єкта владних повноважень, яке спрямоване на захист суспільних інтересів, що призводить до:
 - нанесення суттєвої шкоди суспільним інтересам
 - уникнення правопорушником обов'язку виконувати або дотримуватися законодавства
 - звільнення правопорушника від відповідальності або, навпаки, безпідставне притягнення до відповідальності

СПОСОБИ ВІДМЕЖУВАННЯ ФОРМАЛІЗМУ ВІД НАДМІРНОГО ФОРМАЛІЗМУ, А ТАКОЖ ФОРМАЛІЗМУ ВІД НАДМІРНОЇ ГНУЧКОСТІ

- Суть, за загальним правилом, переважає над формою
- До вирішення публічно-правових спорів, за загальним правилом, є незастосовними підходи кримінального процесу або процесу притягнення фізичної особи до адміністративної відповідальності, у частині оцінки процедурних порушень

- Процедурні порушення суб'єкта владних повноважень, рішення (дії, бездіяльність) якого оцінюються судом, не можуть легалізувати сутнісні порушення суб'єкта приватного права (порушення з боку одного суб'єкта не можуть легалізувати порушення з боку іншого суб'єкта)

СПОСОБИ ВІДМЕЖУВАННЯ ФОРМАЛІЗМУ ВІД НАДМІРНОГО ФОРМАЛІЗМУ, А ТАКОЖ ФОРМАЛІЗМУ ВІД НАДМІРНОЇ ГНУЧКОСТІ

- 4. Забезпечення мотивованості судового рішення шляхом оцінки:
 - причин, які зумовили процедурні порушення
 - наслідків, до яких призвели ці порушення
 - можливості безпосередньо у судовому процесі усунути (нейтралізувати) ці порушення
 - добросовісності/недобросовісності суб'єкта, який допустив порушення
- 5. Застосування судом трискладового тесту вирішення спору

ТРИСКЛАДОВИЙ ТЕСТ ВИРІШЕННЯ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО СПОРУ

- Суд, приймаючи рішення у межах суддівського розсуду, перевіряє його на відповідність (несуперечність) принципам:
 1. Пріоритету національної безпеки
 2. Пріоритету суспільного інтересу
 3. Ефективності захисту порушеного права особи.

СПОСОБИ ВІДМЕЖУВАННЯ ФОРМАЛІЗМУ ВІД НАДМІРНОГО ФОРМАЛІЗМУ, А ТАКОЖ ФОРМАЛІЗМУ ВІД НАДМІРНОЇ ГНУЧКОСТІ

- 6. Процедура вторинна якщо рішення суб'єкта владних повноважень:
 - відповідає визначеним законом функціям такого суб'єкта
 - має легітимну ціль
 - законодавство не містить імперативних заборон або визначення наслідків недотримання таких процедур
- 7. Якщо є доступ до суду, «правопорушник» доводить, у першу чергу, сам факт відсутності правопорушення.

СПОСОБИ ВІДМЕЖУВАННЯ ФОРМАЛІЗМУ ВІД НАДМІРНОГО ФОРМАЛІЗМУ, А ТАКОЖ ФОРМАЛІЗМУ ВІД НАДМІРНОЇ ГНУЧКОСТІ

- 8. За порушення процедури, у першу чергу, має нести відповідальність посадова особа, яка допустила таке порушення, а не – суспільні інтереси або інтереси держави
- 9. Визнання протиправним рішення (дії, бездіяльності) суб'єкта владних повноважень з огляду на процедурні порушення, за загальним правилом, не повинно звільняти його від обов'язку невідкладно прийняти нове рішення у відповідних правовідносинах з дотриманням процедури.
- 10. Дотримання формальних процедур вимагає законодавство, а не дотримання деяких формальних процедур може вимагати об'єктивна ситуація (доцільність, раціональність, домірність тощо).

НАЙСКЛАДНІШІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПИТАННЯ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОНЯТТЯМ «ФОРМАЛІЗМ»

- Отримання особою повідомлення про розгляд справи в адміністративному органі або суді (вручення, правильність адреси, способи доставки тощо)
- Достатність часу для особи для підготовки до розгляду справи в адміністративному органі або суді (неможливість участі тощо)
- Належність оформлення процесуальних документів (повноважність представника, завіреність копій документів, відповідність документів встановленим вимогам)
- Сплата судового збору
- Дотримання строків на подачу процесуальних документів
- Формальне ставлення особи до виконання своїх обов'язків (зловживання процесуальними правами)

Резюме Amicus Curiae Венеційської комісії щодо меж подальшого (а posteriori) контролю конституційних поправок КСУ (17–18 червня 2022 року)

- Питання конституційності Закону «Про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів)».
- Наслідком оголошення конституційних поправок неконституційними через порушення процедури їх розгляду та прийняття не повинно бути позбавлення дії актів законодавця.
- Коли рішення Суду ґрунтується лише на формальних або процесуальних підставах, як це має місце у випадку зі скаргою, яка перебуває на розгляді в КСУ, слід брати до уваги матеріальні наслідки такого рішення та застосовувати критерій пропорційності.

РІШЕННЯ КСУ У СПРАВІ ЩОДО КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ ВІД 01.11.2022 № 2-Р/2022

- Здійснюючи конституційний контроль за дотриманням конституційної процедури розгляду, ухвалення або набрання чинності законами України відповідно до частини першої статті 152 Основного Закону України, Конституційний Суд України перевіряє не тільки дотримання формальних процедур, передбачених у Конституції України. Перевірці також підлягає додержання Парламентом як представницьким органом народу своєї демократичної сутності, зокрема зваженість, послідовність та обґрунтованість процесу обговорення рішень, які він ухвалює, реальна можливість народних депутатів України здійснити свої права в цьому процесі.

РІШЕННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

- Справа «Walchli v. France», заява № 35787/03, від 26.07.2007, пункт 29
- ... застосовуючи процесуальні норми, національні суди повинні уникати як надмірного формалізму, який може вплинути на справедливість провадження, так і надмірної гнучкості, яка призведе до анулювання вимог процесуального законодавства.
- Справа «ТОВ «Фріда» проти України», заява № 24003/07, від 08.12.2016, пункт 33
- ... при застосуванні процедурних правил, національні суди повинні уникати як надмірного формалізму, який буде впливати на справедливість процедури, так і зайвої гнучкості, яка призведе до нівелювання процедурних вимог, встановлених законом.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО АДМІНІСТРАТИВНУ ПРОЦЕДУРУ»

- Стаття 87. Умови правомірності адміністративного акта

- 3. Порушення адміністративним органом передбаченої законом адміністративної процедури, якщо воно не вплинуло і не могло вплинути на правомірність вирішення справи по суті, не спричиняє протиправності адміністративного акта.

Матеріал 22

- Рішення ЄСПЛ у справі «Будвест, ТОВ проти України»
- (BUDVEST, TOV v. UKRAINE; заява № 59487/21)
- 5. Компанія-заявник скаржилася за статтею 6 § 1 Конвенції на те, що було порушено принцип рівності сторін у зв'язку з тим, що національні суди не вручили їй апеляцію або іншим чином не повідомили її про апеляцію, подану у справі.
- 6. Суд повторює, що загальна концепція справедливого судового розгляду, яка охоплює фундаментальний принцип змагальності провадження, вимагає, щоб особа, проти якої було розпочато провадження, повинна бути проінформована про цей факт.
- Принцип рівності сторін вимагає, щоб кожній стороні була надана розумна можливість представити свою справу за умов, які не ставлять її в суттєво невігідне становище порівняно з опонентом.
- Кожній стороні повинна бути надана можливість ознайомитись із зауваженнями або доказами, наданими іншою стороною, включаючи апеляцію іншої сторони, і прокоментувати їх.

Висновки

- Рішення ЄСПЛ у справі «Будвест, ТОВ проти України»
- (BUDVEST, TOV v. UKRAINE; заява № 59487/21)
- Кожній стороні повинна бути надана можливість ознайомитись із зауваженнями або доказами, наданими іншою стороною, включаючи апеляцію іншої сторони, і прокоментувати їх.
- На карту поставлено впевненість сторін у справі, яка ґрунтується, серед іншого, на усвідомленні того, що вони мали можливість висловити свою точку зору щодо кожного документа у справі.
- 7. Таким чином, національні суди можуть пересвідчитися, що їхні повістки чи інші документи надійшли сторонам достатньо завчасно, і, у відповідних випадках, зафіксувати свої висновки в тексті рішення.
- Якщо судові документи не будуть належним чином вручені учаснику судового процесу, він чи вона можуть бути позбавлені можливості захищати себе під час провадження.

ДОДАТКОВІ ДЖЕРЕЛА

- 1. Берназюк Ян. Формалізм та надмірний формалізм: особливості адміністративного судочинства https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prez_Bernaziuk_24_02_2023_Formalizm.pdf
- 2. Берназюк Ян. Доступ до правосуддя і належне підтвердження повноважень адвоката в адміністративному процесі https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/149_Access_Justice_Counsels_Authority_bernaziuk.pdf
- 3. Берназюк Ян. Адміністративний суд: конституційний статус, завдання та місце в системі судоустрою України // Слово Національної школи суддів України. –2023, № 2(43) 2023, С. 28-46. http://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2023_2_43/slovo02-23.pdf
- 4. Берназюк Ян. Принцип пріоритету суспільних інтересів: критерії, ризики, судова практика https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/154_Public_Interest_Priority_Criteria_Case_Law_bernaziuk.pdf

- 5. Берназюк Ян. Критерії розмежування формалізму та надмірного формалізму в адміністративному судочинстві: актуальна практика Верховного Суду <https://constitutionalist.com.ua/kryterii-rozmezhuвання-formalizmu-ta-nadmirnoho-formalizmu-v-administrativnomu-sudochynstvi-aktualna-praktyka-verkhovnoho-sudu>

Джерела та матеріали

1. Резюме Amicus Curiae Венеційської комісії щодо меж подальшого (а posteriori) контролю конституційних поправок КСУ (17–18 червня 2022 року). <https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/field/file/opinion-1070.pdf>
2. ДОДАТКОВІ ДЖЕРЕЛА. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prez_Bernaziuk_24_02_2023_Formalizm.pdf
3. ДОДАТКОВІ ДЖЕРЕЛА. https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/149_Access_Justice_Counsels_Authority_bernaziuk.pdf
4. ДОДАТКОВІ ДЖЕРЕЛА. http://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2023_2_43/slovo02-23.pdf
5. ДОДАТКОВІ ДЖЕРЕЛА. https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/154_Public_Interest_Priority_Criteria_Case_Law_bernaziuk.pdf
6. ДОДАТКОВІ ДЖЕРЕЛА. <https://constitutionalist.com.ua/kryterii-rozmezhuвання-formalizmu-ta-nadmirnoho-formalizmu-v-administrativnomu-sudochynstvi-aktualna-praktyka-verkhovnoho-sudu>

Файли матеріалу

Оригінальний файл автора